

AGNIESZKA BARTOSZEWICZ
Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego
abartoszewicz@uw.edu.pl

HENRYK BARTOSZEWICZ
Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa
kartografia@agad.gov.pl

Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX wieku. Zarys problematyki

Z a r y s t r e ś c i. Przedmiotem artykułu jest próba przedstawienia zarysu dziejów kartografii miast polskich od XVI do końca XIX wieku. Cezurę początkową stanowią najstarsze zachowane kartografika miejskie, natomiast cezurę końcową „produkcja” kartograficzna towarzysząca regulacji miast Królestwa Polskiego po tzw. reformie miejskiej lat 1869–1870 i pierwsze mapy lindleyowskie. Podstawę źródłową artykułu stanowią kartografika przechowywane w zbiorach polskich. Autorzy artykułu wykorzystali także wydawnictwa źródłowe i katalogi dotyczące map wielkoskalowych miast Rzeczypospolitej i miast pozostających obecnie w granicach państwa polskiego. Uwzględniono prace kartografów polskich i obcych pracujących na rzecz polskich odbiorców, a także cudzoziemców, głównie inżynierów wojskowych służących w armiach, które prowadziły wojny na ziemiach Rzeczypospolitej.

S ł o w a k l u c z o w e: lokacja miast, prawo miejskie, panoramy miast, mapy wielkoskalowe, plany lokacyjne, założenia urbanistyczne, plany regulacyjne

1. Początki kartografii miast Rzeczypospolitej

Pierwsze pomiary miast polskich wiązały się z akcją lokacyjną w XIII i XIV wieku. Prawo niemieckie i prawo chełmińskie nie zawierało wprawdzie szczegółowych zasad rozplanowania miasta, ale przepisy prawne określały sposób wytyczania rynku, oznaczania szerokości ulic i wymiary działek. *Każda ulica*, – zapisano w księdze III Prawa chełmińskiego – *przez którą wozy tam i sam jadą niechaj na 16 stóp szeroka, żeby się wozy mogły dobrze mijać i jeden drugiemu ustąpić. Każdy przed swymi drzwiami niechaj ma drogę wybrukowaną wszędy na stóp 7, a co zbiega na Ratusz niechaj czyni, zostawiając w całe zwyczaj każdego miejsca* (D. Kosacka 1970, s. 12). Planowaniem układu miast

w średniowieczu zajmowali się specjaliści nazywani mierniczymi, należący do bardzo wąskiego kręgu, ściśle strzegący tajemnicy swojego zawodu. W przypadku miast lokowanych na tzw. surowym korzeniu, czyli na wolnym, niezabudowanym terenie, plan był wytyczany i sporządzany przed rozpoczęciem zabudowy. Nie zachował się ani żaden dokument pomiarowy z tego okresu, ani żadne źródło kartograficzne związane z tego typu działaniami. Dokonywanym wówczas pomiarom w Królestwie Polskim i w Wielkim Księstwie Litewskim nie towarzyszyło sporządzanie map, a jeśli to czyniono, to bardzo rzadko, a mapy takie nie zachowały się.

Początki kartografii miejskiej na ziemiach Rzeczypospolitej należy wiązać z procesem powstawania nowych miast w XV i XVI wieku. Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego pierwsze mapy wielkoskalowe powstały w związku z szesnastowieczną reformą agrarną i miejską. Regularne rozplanowanie nowych ośrodków, a zwłaszcza ponowne wytyczenie sieci ulic i placów w istniejących już miastach byłoby trudne bez sporządzenia chociażby najprostszyc planów urbanistycznych. Do rozwoju miejskiej kartografii wielkoskalowej przyczyniły się także wojny prowadzone na ziemiach Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku. W tym czasie powstawały mapy miast mających strategiczne położenie i dodatkowo w tym okresie fortyfikowanych oraz plany zamków i fortec.

Mapy wielkoskalowe powstawały zarówno jako szkice odręczne, jak i wykonywane na podstawie pomiarów. Wśród wielkoskalowych kartografików miejskich można wyróżnić: 1) mapy miast i okolic, na których miasta zostały ozna-

czono schematycznie, z pokazaniem jedynie położenia danej miejscowości, 2) mapy ogólne miast przedstawiające terytorium danej miejscowości w jej granicach administracyjnych lub w granicach zabudowy, 3) mapy części miast, 4) plany regulacyjne, 5) mapy jurydyk, 6) plany fortyfikacji miejskich oraz zamków i fortec, 7) mapy gruntów miejskich, położonych w granicach lub w bezpośrednim sąsiedztwie miast. Od XVI do końca XIX w. mapy wielkoskalowe miast i ich okolic powstawały przede wszystkim w związku z: 1) czynnościami fiskalnymi, 2) pracami regulacyjnymi, 3) inwestycjami miejskimi, 4) zmianą właściciela miasta, 5) sporami własnościowymi rozstrzyganymi przed sądami oraz 6) działalnością gospodarczą prowadzoną w mieście.

Najstarsze zachowane plany miast Rzeczypospolitej, m.in. Gdańska, Krakowa, Łowicza, Poznań, Torunia, Warszawy i Wilna powstały w końcu XVI i na początku XVII wieku. W 1594 r. został sporządzony najstarszy zachowany plan Krakowa tzw. jezuicki. Plan powstał w związku z poszukiwaniem przez zakon jezuitów miejsca na budowę kościoła. Autorem planu był superior jezuitów krakowskich Gracias Alabiano. Plan narysowano piórkem na papierze czerpanym o wymiarach 62 × 23 cm. Skala przeliczona waha się od 1:2500 do 1:4000. Oryginał znajduje się w Bibliothèque National w Paryżu, Gabinet des Estampes: „Plante di diverso fabbriche”, Hd-4a, 89. Plan pokazuje Kraków w granicach murów obronnych, część Stradomia oraz położenie Wawelu (Z. Noga 2007, s. 40, repr. 1.2)¹. W zbiorach francuskiej Biblioteki Narodowej znajduje się także rękopiśmienny jednobarwny plan Łomży wykonany w 1619 r. przez nieznanego autora na papierze o wymiarach 40,5 × 32 cm obejmujący Stare i Nowe Miasto. Przedstawiono na nim Narew, miejsce przewozu przez rzekę, ulice, Stary i Nowy Rynek. Oznaczono kościół pod wezwaniem Rozesłania Apostołów, kościół parafialny, kolegium wraz z przyległym kościołem, kolegium będące w budowie i ratusz (D. Godlewska 1975, s. 51–52; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 2012, s. 83).

2. Mapy miast polskich w *Civitates orbis terrarum* i w *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis commentariorum libri septem*

Na przełomie XVI i XVII w. powstało kilkanaście planów perspektywicznych i widoków miast polskich opublikowanych w sześciotomowym dziele Geорга Brauna i Franza Hogenberga *Civitates orbis terrarum*, wydanym w Kolonii w latach 1572–1617. Spośród 530 wizerunków miast znajdujących się tym opracowaniu 17 przedstawia panoramy lub plany widokowe bądź plany perspektywiczne miast pozostających wówczas w granicach Rzeczypospolitej: Grodna i Gdańska – w księdze drugiej, Wilna i Rygi – w księdze trzeciej, Biecza, Krakowa (2 widoki), Krosna, Lublina, Lwowa, Łowicza, Poznań, Przemyśla, Sandomierza, Warszawy, Zamościa oraz panoramę założenia przestrzennego Kalwarii Zebrzydowskiej – w księdze szóstej. Spośród 17 wizerunków miast Rzeczypospolitej umieszczonych w *Civitates orbis terrarum* tylko trzy – Poznań, Wina i Zamościa można zaliczyć do planów perspektywicznych. Znaczącym walorem planów miast, w tym także polskich, umieszczonych w dziele Brauna i Hogenberga jest ich aktualność. Na uwagę zasługuje przede wszystkim aktualny plan Zamościa, lokowanego „na surowym korzeniu” przez kanclerza wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego w 1580 r., zbudowany na renesansowym planie miasta idealnego (J. Babicz 1984, J. Łuczyński 2011, H. Bartoszewicz 2012, s. 95–99).

Największe zbiory rękopiśmiennych map wielkoskalowych miast Rzeczypospolitej z XVII i pierwszej połowy XVIII w. znajdują się w archiwach, bibliotekach i muzeach szwedzkich². Wśród nich można wyróżnić trzy grupy kartografików miejskich i fortecznych. Pierwszą stanowią prace cudzoziemców zatrudnionych w korpusie oficerów wojsk inżynieryjnych armii szwedzkiej prowadzącej wojny z Rzeczpospolitą. Zachowały się między innymi trzy mapy oblężenia Rygi w 1621 r. sporządzone przez

² Katalog kartograficznych źródeł rękopiśmiennych do dziejów ziem polskich z lat 1570–1930 w zbiorach szwedzkich opracowała Ulla Ehrensverd (2008). Pierwsze 1384 pozycje katalogowe (s. 1–265) w większości dotyczą map wielkoskalowych miast: 1) woluminy oprawne, zawierające głównie kartografika miejskie (nr kat. 1–345), 2) plany miast, fortec, wsi (nr kat. 346–1307), 3) panoramy (nr kat. 1308–1366), 4) plany architektoniczne (nr kat. 1367–1384).

¹ Fotokopia planu znajduje się w zbiorach kartograficznych Archiwum Narodowego w Krakowie (dalej: AN Kraków), Zbiór Kartograficzny (dalej: Zbiór Kart.) II-1.

pochodzącego z południowych Niemiec Geoga Gintera Kräilla von Bemebergha, w skali około 1:6000³ oraz Inflantczyka Geoga von Schengelna (jeden plan)⁴. Do drugiej grupy należy zaliczyć mapy zrabowane przez Szwedów ze zbiorów polskich podczas wojen z Rzeczpospolitą. Najcenniejszym dziełem kartograficznym wywiezionym z Zamku Królewskiego w Warszawie podczas wojny 1655–1660 („potopu szwedzkiego”) było dzieło pochodzącego z Nadrenii podpułkownika Fryderyka Getkanta pt. *Topographica practica*, dedykowane królowi Władysławowi IV, zawierające między innymi plany Tczewa (1634 r.), Grudziądz (1635 r.), Królewca (b.d.), Lwowa (1635 r.), Malborka (1635 r.), Gniewu (1635 r.), Nowego (1634 r.), Pilawy (1634 r.), Pucka (1634 r.) i twierdzy Kudak (1639 r.)⁵. W zasobie Archiwum Wojskowego (Krigsarkivet) w Sztokholmie znajduje się także widok Gdańska z 1615 r. autorstwa Gregora Schmera pokazujący miasto z lotu ptaka w skali około 1:2250. Plan ten także był częścią łupu szwedzkiego z okresu „potopu”⁶. Trzecią, najliczniejszą grupę stanowią plany miast i twierdz położonych na ziemiach Rzeczypospolitej lub dzisiaj pozostających w granicach państwa polskiego, sporządzone przez szwedzkich inżynierów wojskowych. W zasobie Krigsarkivet między innymi jest przechowywany plan zamku i miasta Birze z 1625 r. wykonany przez nieznanego autora w skali około 1:3000 oraz jego pierwowrys w tej samej skali⁷. Mikrofilmy planu i jego brulionu znajdują się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁸.

Najwartościowszą grupę wśród kartografików szwedzkich z drugiej połowy XVII w. dotyczących miast polskich stanowią widoki i mapy wielkoskalowe sporządzone w czasie wojny polsko-szwedzkiej 1655–1660 przez kartografa i rysownika, generała Erika Jönssona Dahlbergha. W zbiorach Biblioteki Królewskiej w Sztokhol-

mie (Kungl. Biblioteket) przechowywany jest oprawny wolumin kopii prac tego wybitnego inżyniera wojskowego, wykonanych przez autora i przeznaczonych do reprodukcji w dziele Samuela Pufendorfa *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis commentariorum libri septem elegantissimis tabulis aeneis exornatum triplici indice*, które zostało opublikowane w Norymberdze w 1696 roku. Zawiera ono między innymi widoki i plany Golubia, Ujazdu, Elbląga, Gniewu, Brodnicy, Sandomierza, Gniezna, Nowego Dworu Mazowieckiego, Gdańska, Warszawy, Brześcia Kujawskiego, Pińczowa, Piotrkowa Trybunalskiego, Brześcia Litewskiego, Pułtusza, Złotowa, Malborka i Gorzowa Wielkopolskiego⁹. Natomiast w szwedzkim Archiwum Narodowym (Riksarkivet) znajdują się oryginały wielu prac E.J. Dahlbergha, w tym kilka z tych, których kopie przygotował autor do publikacji, m.in. Brześcia Litewskiego, Golubia, Pułtusza i Warszawy¹⁰. Ponadto niektóre z miast skartowanych przez Dahlbergha posiadają wcześniejsze rękopiśmienne mapy wielkoskalowe przechowywane w zbiorach szwedzkich, w tym Brodnica (1628 r.), Elbląg (1629 r.), Gdańsk (1629 r.), Gniew (1626 r.), Gorzów Wielkopolski (1631 r.), Pułtusk (1634 r.), Malbork (1626 r.)¹¹.

Dzieło S. Pufendorfa zawierające reprodukcje widoków i planów autorstwa E.J. Dahlbergha jest co najmniej równie interesujące i ważne jak *Civitates orbis terrarum*, zwłaszcza z punktu widzenia badacza dziejów kartografii miast polskich. Umieszczone w nim ryciny zostały wykonane techniką miedziorytu na podstawie rysunków sporządzonych przez Erika Jönssona Dahlbergha. Wartość dzieł S. Pufendorfa polega także na tym, że w wielu przypadkach zawiera ono najstarsze plany miast i twierdz polskich, między innymi Golubia i Nowego Miasta Lubawskiego (ryc. 1). W przypadku niektórych miast i budowli fortecznych E.J. Dahlbergh nie tylko jako pierwszy utrwalił ich obraz, ale także uczynił to jako ostatni, ponieważ uległy one zniszczeniu w czasie „potopu”, jak zamek w Kruszwicy, lub w czasie wojen toczonych na ziemiach Rzeczypospolitej na przełomie XVII i XVIII wieku. Ryciny wykonane na podstawie prac tego wybit-

³ U. Ehrensvärd 2008, nr kat. 906 oraz ryc. 13, s. 352 (na mapie nie oznaczono zabudowy miasta w granicach murów obronnych), nr kat. 907–908.

⁴ Tamże, nr kat. 910. Na mapie miasto i jego zabudowę przedstawiono w postaci widoku z lotu ptaka.

⁵ Tamże, nr kat. 102–116.

⁶ Tamże, nr kat. 1316 oraz ryc. 19, s. 359.

⁷ Tamże, nr kat. 385, 386.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Mikrofilmy szwedzkie, rolka 1, nr 132–134 (oryginał), rolka 3, nr 372–374 (brulion).

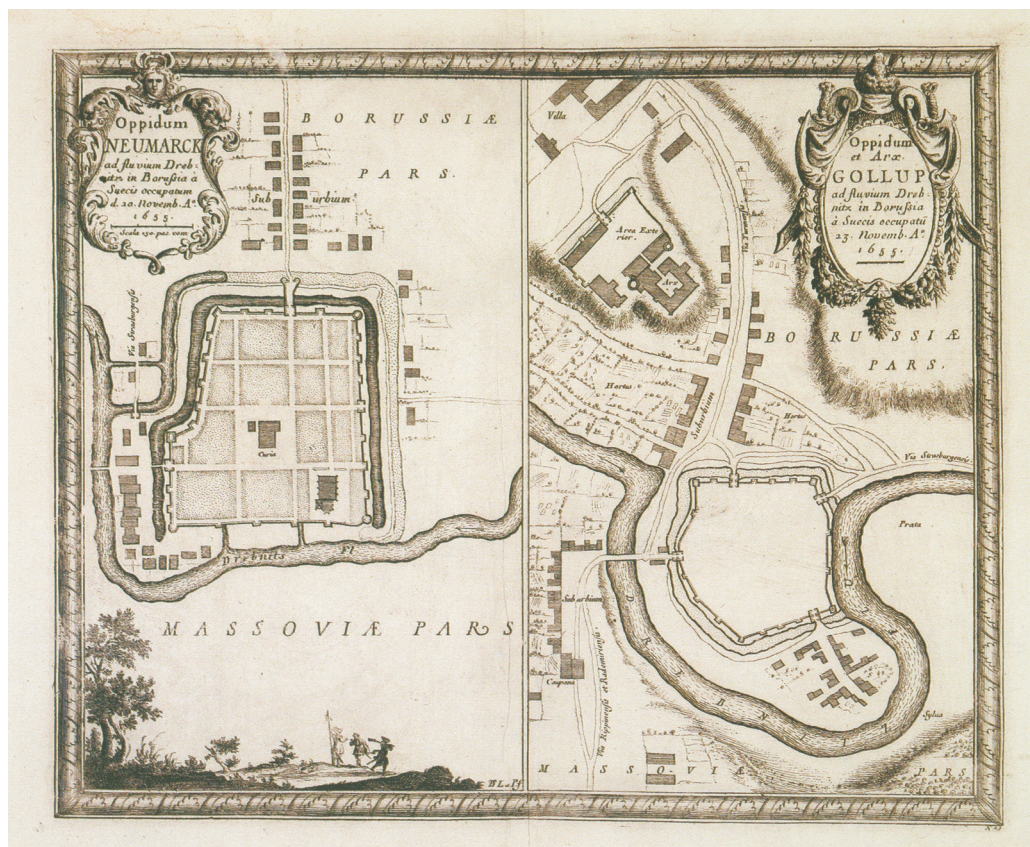
⁹ U. Ehrensvärd 2008, nr kat. 23–51.

¹⁰ Tamże, nr kat. 409, 571, 889, 1220–1221.

¹¹ Tamże, nr kat. 395, 498, 528, 562, 244, 793, 113.

nego szwedzkiego architekta, kartografa i rysownika, począwszy od początku XVIII w. były reprodukowane lub wykorzystywane jako wzór

skich”, sporządzony około 1641 r. przez dziejopisa i kartografa, Israela Hoppego (W. Chojnacki, M. Sławoszewska 1961, T. Zarębska 1964) i za-

Ryc. 1. Plan zamku i miasta Golubia. Plan Nowego Miasta Lubawskiego, 1696 r. (oryg. 1655 r., Erik Jönsson Dahlbergh), S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege gestis [...]*, Norimbergae 1696

Fig. 1. Map of castle and city of Golub. Map of Nowe Miasto Lubawskie, 1696 (orig. 1655, by Erik Jönsson Dahlbergh)

powstających później widoków i planów miast: Brześcia Kujawskiego, Brześcia Litewskiego, Bydgoszczy, Gdańska, Janowca, Pińczowa, Piotrkowa Trybunalskiego, Pułtuska, Sandomierza, Warszawy i Zakrocymia.

3. Najstarsze polskie rękopiśmienne kartografika miejskie

Do najstarszych ogólnych map wielkoskalowych miast Rzeczypospolitej zachowanych w oryginale w zbiorach polskich należy plan Warszawy w granicach wałów „zygmuntow-

mieszczony w jego dziele *Ordentliche Beschreibung auch historische Erzählung aller fürnehmsten Begebenheiten, so in dem vierjährigen Kriege und sechsjährigen Stillestand zwischen denen hochlöblichen Krohnen Pohlen und Schweden de anno 1626–1636 und zehn Jahr über in Lande Preussen so offensive als defensive zu Wasser und Lande zugetragen und begeben haben*. Plan w skali około 1:7500 jest wielobarwnym rękopisem wykonanym na arkuszu papieru żeberkowego o wymiarach 20 × 30 cm. Obejmuje on lewobrzeżną aglomerację warszawską (tworzyły ją wówczas

Stara i Nowa Warszawa oraz ich przedmieścia) obwarowaną fortyfikacjami bastionowymi z lat 1621–1624, Pragą i Wisłą. Jest on jedynym źródłem przedstawiającym obraz kartograficzny wałów „zymuntowskich”, które otaczały: od północy – Nową Warszawę, od zachodu – ulicę Długą oraz części pięciu równoległych do siebie ulic narolnych, od południa – Krakowskie Przedmieście, aż po kaplicę Moskiewską i początek Nowego Świata. Na planie oznaczono ulice, place, sytuację budynków i podziały własnościowe. Pragę zaznaczono jedynie schematycznie¹².

Najstarszą znaną mapą majątkową obejmującą terytorium miejskie jest plan jurydyki radziwiłłowskiej Łukiszki w Wilnie, wykonany 13 lipca 1646 roku. Zachowała się również jego kopia sporządzona w 1813 r. przez geometrę wileńskiego Jana Szantyra¹³. Wśród siedemnastowiecznych kartografików miejskich zachowanych w zbiorach polskich w oryginale na uwagę zasługuje sądowa mapa wielkoskalowa unickiej jurydyki metropolitalnej w Wilnie sporządzona w 1672 r. atramentem na papierze żeberkowym, podklejonym materiałem pasa słuckiego. Nie znamy autora tej mapy; być może jego podpis znajdował się w części, która uległa zniszczeniu. Natomiast zachowała się umieszczona na planie pieczęć Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego, który rozstrzygał spór, jaki toczył się w latach 1670–1672 między właścicielem jurydyki, metropolitą kijowskim a władzami Wilna, które dążyły do przejęcia kontroli nad jurydyką. Mapa jest odręcznym rękopiśmiennym szkicem, wykonanym w skali około 1:3400. Obejmuje część centrum miasta od ulicy Bernardyńskiej do ulicy Szklanej i od rzeki Wilenki do ulicy Żydowskiej. Narysowano na niej sieć ulic, oznaczono ważniejsze budowle, w tym cerkwie oraz podano nazwiska właścicieli działek (ryc. 2)¹⁴.

¹² *Varsavia Masoviae caput et Regia*, 1641 r., Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 492/654, s. 615.

¹³ AGAD, Nabytki Oddziału Kartografii, 625. Plan Łukiszek z 1646 r. został opisany przez S. Alexandrowicza (2012, s. 149). Jednakże korzystał on jedynie z opublikowanego w 1893 r. odrysu planu. Przygotowując trzecie wydanie *Kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego* nie dotarł do oryginału znajdującego się w AGAD.

¹⁴ AGAD, Nabytki Oddziału Kartografii, 625. Także tę mapę opisał S. Alexandrowicz (2012, s. 149–150, ryc. 38) korzystając, jedynie z opublikowanego w 1893 r. odrysu, nie dotarł bowiem do oryginału znajdującego się w AGAD.

Najstarszym zachowanym w zbiorach polskich rękopiśmiennym projektem urbanistycznym jest natomiast plan założenia miasta na terenie Ujazdowa pod Warszawą, będącego wówczas (od 1674 r.) własnością marszałka wielkiego koronnego Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, sporządzony w kwietniu 1699 r. w skali około 1:1600¹⁵. Autorem planu jest najprawdopodobniej Tylman z Gameren. Miasto miało powstać na terenie wsi Ujazdów, po obu stronach południowego odcinka drogi prowadzącej od rozdroża, położonego na terenie późniejszego placu Trzech Krzyży, do Zamku Ujazdowskiego. Zamieszczona na planie notatka podaje wymiary działek – 20 × 30 łokci oraz liczbę domów – 260. Obszar przeznaczony na projektowane miasto miał kształt nieregularnego trapezu. W tę nieregularną figurę wrysowano rozplanowanie projektowanego miasta o prostokątnej sieci ulic, których kierunki pokrywały się z kierunkami świata. Prostokątny rynek miał wymiary 400 × 300 łokci, tj. 234,5 × 178,5 m.

Podjęte na początku drugiej połowy XVII w. prace mające na celu uporządkowanie gospodarki miast Rzeczypospolitej zaowocowały wielkim wzrostem „produkcji” kartograficznej. Najwartościowszym dziełem z tego okresu jest pierwszy pomiarowy plan Krakowa w skali około 1:1680, wykonany w 1667 r. na zlecenie rady miejskiej do celów podatkowych. Jego autor wywodził się z kręgu geometrów akademickich i był nim najprawdopodobniej Mikołaj Brożek z Kurzelowa¹⁶. Około 1670 r. w tym samym akademickim kręgu twórców map wielkoskalowych powstał plan sytuacyjny Krakowa i jego okolic w skali około 1:6000. Na planie tym naniesiono wiele szczegółów nieznanymi z innych źródeł kartograficznych, między innymi miejsce w rejonie Prądnika Białego, gdzie biskup Stanisław Tomicki planował założenie na podstawie przywileju królewskiego z 1658 r. nowego miasta („oppidum Stanisława”), w którym miała zamieszkać ludność zrujnowanej w czasie „potopu szwedzkiego” jurydyki Biskupie¹⁷.

¹⁵ *Planta locata alla villa di Jazdovo versola Citta di Varsavia*, 1699 r., BUW GR, Inw GR 6942; (W. Kalinowski 1972).

¹⁶ AN Kraków, Zb. Kart. I-1; (Z. Noga 2007, s. 37, 40, reprodukcja 1.5).

¹⁷ AN Kraków, Zb. Kart. III-1; (Z. Noga 2007, s. 37, 40, reprodukcja 1.6).

Z prac pomiarowych prowadzonych na zlecenie powołanej 1685 r. warszawskiej Komisji Brukowej, działającej pod kierunkiem marszałka

wały się plany sporządzone na jego podstawie. Dzisiaj dysponujemy jedynie częścią sporządzonych wówczas szkiców, znajdujących się

Ryc. 2. Plan unickiej jurysdykacji metropolitalnej w Wilnie, 1672 r., b.a., AGAD, Nabytki Oddziału Kartografii, 625

Fig. 2. Map of uniate metropolitan jurisdiction in Vilnius, 1672, anonymous

wielkiego koronnego¹⁸, zachował się jedynie wykonany przez Tylmana z Gameren pomiar obejmujący głównie ówczesne przedmieścia – ulice: Senatorską, Kozią, Miodową, Długą, Bielańską, Trębacką i Krakowskie Przedmieście¹⁹. Natomiast nie powstały lub nie zacho-

w w zbiorze rysunków i planów po Tylmanie z Gameren w Gabinetce Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego²⁰.

4. Kartografia miast polskich epoki saskiej

Początek XVIII w., zwłaszcza okres wojny północnej, przyniósł zniszczenia i zahamowanie odbudowy miast polskich. Natomiast wówczas,

¹⁸ *Volumina Legum*, t. V, 1860, s. 354; D. Kosacka, 1970, s. 16. Komisję reasumowano w latach 1693 i 1700.

¹⁹ *Rewizja i pomierzenie na pręty ulic warszawskich do brukowania*, 1685 r., AGAD, WE, 1431, s. 55–60; (J. Rutkowska 1965, s. 260–276).

²⁰ BUW, GR, Archiwum Tylmana z Gameren, 183–200.

podobnie jak w latach drugiej wojny polsko-szwedzkiej, powstała liczna grupa kartografików miejskich i fortecznych, w tym wielkoskalowych map miejscowości położonych na ziemiach Rzeczypospolitej, sporządzanych przez wojskowe służby inżynieryjne armii szwedzkiej. W 1702 r., podczas dwumiesięcznego oblężenia Krakowa przez armię Karola XII, zostały sporządzone dwa rękopiśmienne plany miasta w skali około 1:2000, przechowywane w Archiwum Wojskowym w Sztokholmie. Na obu przedstawiono Wawel, Kraków, przedmieścia, Kazimierz, Kleparz i okoliczne wsie²¹. Natomiast w 1705 r. oficer wojskowych służb inżynieryjnych armii szwedzkiej Ludwig Wisocki-Hochmuth wykonał mapę Warszawy i okolic²². Mapa opublikowana w 1718 r. (rytował C. Albrecht) w skali około 1:18 400 obejmuje obszar od wsi Mokotów na południu do wylotu drogi do Zakroczyimia (za klasztorem franciszkanów) i od wsi Wola na zachodzie do Pragi na wschodzie. Oznaczono sytuację oraz opisano wsie: Mokotów, Rakowiec, Wola i Odolany. Przedstawiono sieć wodną, ulice i most na Wiśle, a po lewej stronie Wisły opisano kierunki dróg: z Ujazdowa, do Rakowca, do Tarczyna, do Błonia, do Zakroczyimia. Zabudowę oznaczono w postaci bloków, opisano ważniejsze budowle: mury Starej Warszawy, Zamek Królewski, pałace (podając nazwiska ich właścicieli), klasztory, kościoły, Zamek Ujazdowski; zabudowę Ujazdowa wyróżniono symbolicznymi rysunkami domów i kościoła. Ponadto pokazano dwa przedmieścia: Krakowskie i usytuowane wzdłuż ulicy Długiej²³.

Drugą grupę wielkoskalowych kartografików miast polskich z pierwszej połowy XVIII w. tworzą mapy, których autorami byli inżynierowie wojskowi, geometryści i architekci sascy lub związani z dworem Sasów, królów polskich, Augusta II

i Augusta III. Jednym z najstarszych zachowanych w zbiorach polskich jest plan Lublina wykonany w 1716 r., przez C.V. d'Örkena w skali około 1:3400. Obejmuje on miasto w granicach murów, Krakowskie Przedmieście, Podzamcze, część przedmieścia Czwartek i Słomianego Rynku (Kalinowszczyzna) oraz doliny Bystrzycy i Czechówki. Na planie narysowano sieć wodną i komunikacyjną. Zabudowę przedstawiono w postaci bloków i częściowo w sposób zindywidualizowany. Nanieśiono fortyfikacje miejskie, w tym drugą linię szańców²⁴.

Najstarszymi kartografikami warszawskimi okresu saskiego zachowanymi w zbiorach polskich są plan Warszawy z 1732 r. mjr. C.F. Wernecka w skali od około 1:1800 do około 1:3900 oraz mapa Warszawy i okolic z 1732 r. w skali około 1:21 000, na których po raz pierwszy oznaczono oś saską. Plan C.F. Wernecka jest najstarszym zachowanym źródłem kartograficznym pokazującym całość terytoriów przedmiejskich (przedmieść i jurydyk) Warszawy położonych na lewym brzegu Wisły; teren po prawej stronie rzeki nie został tak szczegółowo opracowany. Pragę oznaczono dosyć schematycznie. Natomiast wyjątkowo starannie przedstawiono saskie założenie pałacowo-ogrodowe. Plan z 1732 r. obejmuje obszar od Solca i drogi ujazdowskiej na południu do koszar Gwardii Pieszej Koronnej na północy oraz od Leszna i koszar w Wielopolu (Mirowskich) na zachodzie do granic Pragi na wschodzie. Legenda zawiera objaśnienie 72 najważniejszych budowli oraz niektórych jurydyk i ulic. Spośród jurydyk oznaczono i opisano: Wielopole, Aleksandrię, Nowy Świat, Leszno, a ponadto wyróżniono Solec²⁵. Większy zasięg terytorialny niż plan C.F. Wernecka ma mapa wielkoskalowa Warszawy i okolic, prawdopodobnie z 1732 r. (zachowana w kopii z tytułem w języku rosyjskim, wykonana między 1733 a 1736 r.), obejmująca nie tylko przedmieścia,

²¹ U. Ehernsvärd 2008, nr kat. 751 (ryc. 10), 752. W zeszycie *Kraków* tomu 5 *Atlasu historycznego miast polskich* został zaprezentowany drukowany plan Krakowa z 1702 r. oficera szwedzkich wojsk inżynieryjnych, pochodzenia szkockiego Carla Magnusa Stuarta, w skali około 1:10 000 (Z. Noga 2007, s. 40, reprodukcja 1.7).

²² U. Ehernsvärd 2008, nr kat. 331. Ponadto zachowały się dwie kopie tej mapy sporządzone w 1752 r. przez Abrahama Fischera; tamże, nr kat. 1222, 1223.

²³ *Delineation von der Action, welche zwischen denen Schweden und Saxen nebst Pohlen vorgegangen bey Warschau d 21 (31) July 1705*, w: *Theatrum Europaeum durch weyland Carl Gustav, Merians seel Erben*, t. 17, b1718, ryc. między s. 290 i 291 (D. Kosacka 1970, poz. kat. 23).

²⁴ *Plan de la ville et fauburges de Lublin*, 1716 r., Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Zb. Kart. 1/VI. Plan został wykonany w okresie obrad konfederacji tarnogrodzkiej związanej w celu usunięcia z Polski wojsk saskich i detronizacji Augusta II. Informacje o planie i okolicznościach jego powstania podaje za opracowaniem *Plany i widoki Lublina, XVII–XXI wiek* (M. Harasimiuk i inni 2007, s. 105, 109, 134 i repr. na planszy nr II) oraz za K. Nieściorukiem (2007).

²⁵ *Plan de Varsovie fait par ordre son Excellence Monseigneur le Comte de Bieleński Maréchal de la Cour...*, 1732 r., AGAD, Zb. Kart. 86-21.

ale także okoliczne wsie, od Wilanowa na południu do Młocin na północy i od Woli na zachodzie do Zastawa na wschodzie (ryc. 3)²⁶.

Ważnymi źródłami dla poznania obrazu kartograficznego Warszawy z okresu zmian urbanistycznych zachodzących w mieście

wielkoskalowych C.F. Hübnera, pokazuje Warszawę i jej lewobrzeżne terytoria przedmiejskie od południowych granic Ujazdowa (sięga dalej na południe niż plan Wernecka z 1732 r.) do koszar Gwardii Piechoty Koronnej i od koszar Mirowskich do Wisły²⁸. Z przełomu lat 1733

Ryc. 3. *Mapa Warszawy i okolic*, 1732 r., b.a. (fragment pokazujący miasto z przedmieściami w granicach zabudowy), AGAD, Zb. Kart. 86–16

Fig. 3. *Map of Warsaw and surroundings*, 1732, anonymous (a part presenting the city and suburbs within building grounds borders)

w pierwszym trzydziestoleciu XVIII w. są plany ogólne miasta i okolic autorstwa kapitana saskich wojsk inżynieryjnych, C.F. Hübnera. Pierwszy, sporządzony na podstawie pomiaru z 1733 r., prawdopodobnie był jedynie brulionem (pierworysem) bardziej reprezentacyjnego planu z 1740 roku²⁷. Druga z map

i 1734 pochodzi plan Krakowa, zwany „saskim”, wykonany przez nieznanego autora w skali około 1:7000, który do 1945 r. był przechowywany w zbiorach Wehrkreisbücherei w Dreźnie. Został on sporządzony w okresie wojny o tron między Stanisławem Leszczyńskim a Fryderykiem Augustem II (późniejszym Augu-

²⁶ *Plan głównago w mazowieckom wojewodstwie goroda i riezidencji korolej polskich Warszawy pri riece Wisle s przedmiestiami i okružnym miestopoloženijem*, 1732 r., AGAD, Zb. Kart. 86-16. Rękopiśmienna mapa wielobarwna w skali około 1:10 000, wykonana na papierze o wymiarach 141,5×90,2 cm.

²⁷ *Plan Warszawy z okolicami* (tytuł nadany przez autorów katalogu), 1733 r., (M. Kretschmerowa 1965, s. 29, poz. kat. 1; J. Lileyko 1995, s. 73, 79–81; por. B. Krassowski, B. Majewska, 1980, s. 14–15).

²⁸ *Plan der Koenigl. Pohl. Rezidez Stadt Warschau nebst allen daselbst befindlichen Palais und Vorstaedten, wie auch dabey gelegenen Szolec*, 1740 r., (M. Męclewska, B. Gratkowska-Ratyńska 1997, s. 117, poz. kat. IV 2; B. Krassowski, B. Majewska, 1980, s. 14–15, repr. nr 6; *Varsaviana...* 1967, poz. kat. 2). Rękopiśmienny wielobarwny plan w skali około 1:14 000 wykonano na papierze o wymiarach 51×27 cm. Mapy wielkoskalowe miast polskich oprócz zbiorów drezdeńskich znajdują się także w zasobie Staatsbibliothek w Berlinie (E. Klemp 2000).

stem III) i obejmuje Kraków z przedmieściami oraz Kazimierz, Kleparz, Pogórze i wieś Dębniaki²⁹.

5. Rozwój kartografii miast Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku

Rozwój kartografii w Polsce i na Litwie, który nastąpił w drugiej XVIII w., zaowocował nie tylko sporządzaniem map Rzeczypospolitej i map poszczególnych województw, ale także map wielkoskalowych miast. W tym czasie powstały liczne mapy wielkoskalowe stolicy, stanowiące ukoronowanie pomiarów prowadzonych przez geometrów Komisji Brukowych Warszawskich. Prace pomiarowe, którymi kierował architekt królewski Jakub Fontana, stanowiły podstawę opracowanej w 1762 r. przez Pierre'a M. Ricaud de Tirregaille'a mapy całej Warszawy w skali około 1:1000. Dzieło P. M. Ricaud de Tirregaille'a jest powszechnie znane ze sporządzonej w 1762 r. czteroarkuszowej redukcji w skali około 1:6900, którą rytował Gotlob Jacob Marstaller. Mapa obejmuje terytorium od Belwederu na południu do folwarku Fawory i koszar Gwardii Pieszej Koronnej na północy i od Pola Elekcyjnego na zachodzie do Pragi na wschodzie. Umieszczono nazwy ważniejszych ulic, a Stare i Nowe Miasto oraz kilka jurydyk (Nowy Świat, Aleksandrię, Leszno, Wielopole, Grzybów, Solec i Bielino, które po raz pierwszy pojawiają się na planie ogólnym Warszawy) oznaczono literami objaśnionymi w legendzie. Na planie umieszczono nazwy ważniejszych budowli, które ponadto oznaczono literami odsyłającymi do legendy. Jest wśród nich 51 pałaców oraz 31 kościołów i klasztorów. Plan został otoczony winietą złożoną z panoramy Warszawy i widoków 17 ważniejszych budynków³⁰.

Prowadzone do połowy lat sześćdziesiątych XVIII w. prace w zakresie porządkowania miast Rzeczypospolitej uległy zasadniczej zmianie

w czasie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Sprawami finansowymi i własności gruntów zajmowały się Komisje Boni Ordinis. Pierwsze Komisje Dobrego Porządku dla Warszawy, Wieliczki i Kamieńca Podolskiego powołano w 1765 roku. Komisje Boni Ordinis nie zatrudniały własnych geometrów, zlecając prace pomiarowe i kartograficzne geometrom przysięgłym. Do najbardziej wartościowych dzieł kartograficznych z tego okresu należy zaliczyć zachowane mapy wielkoskalowe wykonane na zlecenie Komisji Boni Ordinis. W 1783 r. sporządzono dwie z nich: plan Krakowa autorstwa geometry przysięgłego Marcina Józefa Kromera, zachowany w kopii z 1792 r. wykonany przez geometrę przysięgłego JKM-ci Józefa Czecha w skali około 1: 12 600 (ryc. 4)³¹ i plan Lublina wykonany przez geometrę Trybunału Koronnego Lubelskiego Stanisława Jana Nepomucena Łęckiego zachowany w kopii także z 1783 r. geometry królewskiego Maksymiliana Billewicza, w skali około 1:7800³². Ponadto spośród prac kartograficznych wykonanych na zlecenie Komisji Boni Ordinis zachowała się mapa Włocławka sporządzona w 1787 r. przez geometrę przysięgłego JKM-ci i Rzeczypospolitej Marcina Sitza w skali około 1:6000 (ryc. 5)³³. Mapy powstałe z inicjatywy Komisji Dobrego Porządku obejmowały zasięgiem miasto, przedmieścia i miejską własność ziemską.

W Warszawie inicjatywę i prawo do ostatecznej decyzji w sprawach porządku oraz bezpieczeństwa miasta zachował Urząd Marszałkowski. Komisja Brukowa w stosunku do Urzędu Marszałkowskiego pełniła jedynie funkcje wykonawcze. W swoich pracach korzystała z usług geometry i architekta, zatrudnionych w Urzędzie Marszałkowskim. Natomiast Komisja Boni Ordinis zajmowała się rewizją dochodów i wydatków miejskich oraz ustalaniem prawa własności gruntów i działek. W latach 1770–1772 przeprowadzono prace pomiarowe związane z wytyczeniem wałów (okopu) wokół Warszawy i Pragi. Okop ten objął szerokim zasięgiem przedmieścia i na niemal półtora wieku określił

²⁹ Plan spłonął w 1945 r. Fotokopia planu znajduje się w zbiorach Archiwum Narodowego w Krakowie (Zb. Kart. II-91), a reprodukowana dziewiętnastowieczna kopia w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa (sygn. 18/VIII a.). Jest to kopia kopii szwedzkiej znajdującej się w Krigsarkivet w Sztokholmie (Z. Noga 2007, s. 40, repr. 1.8).

³⁰ *Plan de la ville Varsovie dédié à S. M. Auguste III Roi de Pologne electeur de Saxe etc. levé par ordre de S. E. M. le Comte Bielinski Grand Maréchal de la Couronne par M. P. Ricaud Tirregaille leut Colonel et Ingenieur au Service de Roi et de la Republique, 1762 r.*, AGAD, Zb. Kart. 86-17.

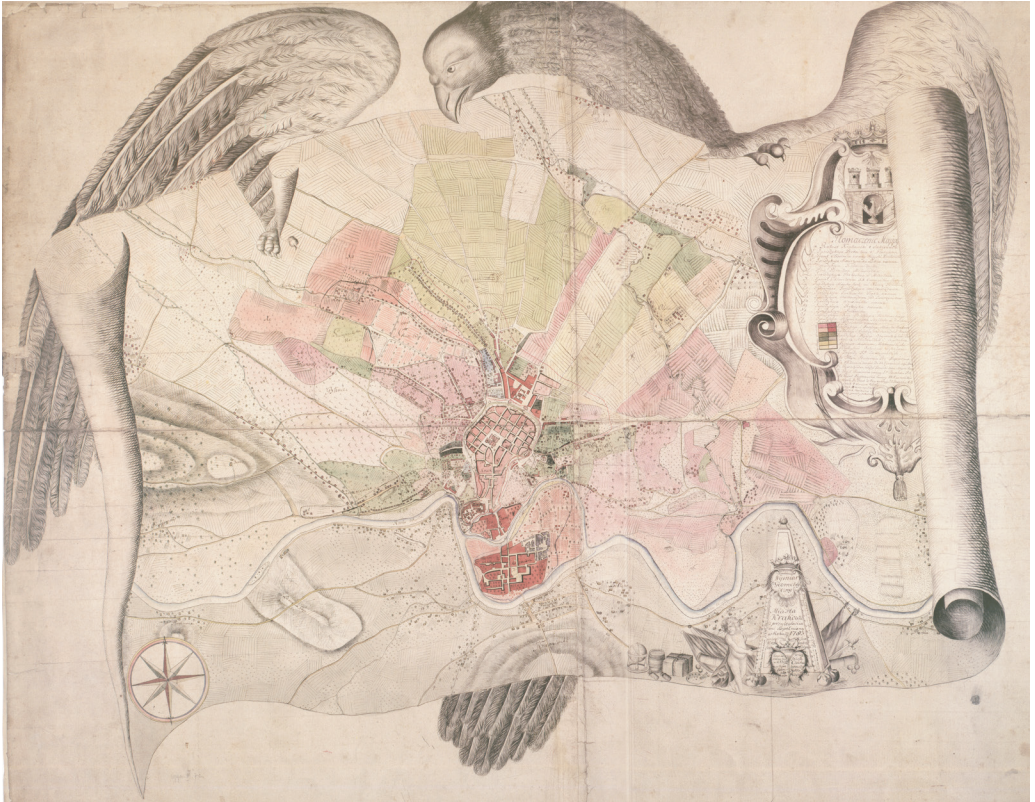
³¹ *Wymiar geometryczny miasta Krakowa...*, 1783 r. (kopia 1792 r.), AN w Krakowie, Zb. Kart. II-18; (Z. Noga 2007, s. 41, repr. 1.12).

³² *Mappa generalna całego miasta JKM-ci Lublina...*, 1783 r., AGAD, Zb. Kart. 92-13.

³³ *Mappa geometryczna oznaczająca grunta Miasta Włocławka...*, 1787 r., AGAD, Zb. Kart. 48-11.

granice rozwoju przestrzennego miasta. Wykonane wówczas prace pomiarowe stanowiły podstawę wybitnego dzieła kartograficznego autorstwa Antoniego Hiża i Hieronima Jędrzejowskiego pt. *Delineacya Miasta Rezydencyonalne-*

liczbami elementy sieci komunikacyjnej (ulice, rynki Starej i Nowej Warszawy, place targowe, bramy Starej Warszawy, przejazdy w okopie) i sieci wodnej (studnie, kanały) oraz budowle (kościół, klasztory, pałace Rzeczypospolitej,

Ryc. 4. *Wymiar geometryczny miasta Krakowa*, 1783 r. (w kopii z 1792 r.), Marcin Józef Kromer (autor kopii Józef Czech), AP Kraków, Zb. Kart., II-18

Fig. 4. *Geometric Measure of the City of Cracow*, 1783 (copy of 1792) by Marcin Józef Kromer (copy author Józef Czech)

go Jęgo K. Mci Warszawy... Ten rękopiśmienny wielobarwny atlas składa się z mapy ogólnej Warszawy w skali około 1:8200 i jedenastu arkuszy w skali około 1:2100. Mapa ta jako pierwsza pokazuje Warszawę (bez Pragi) w granicach tzw. wałów Lubomirskiego. Obejmuje ona także część terenów niezabudowanych, położonych poza okopem, a na południe od Belwederu niewielki obszar zabudowany. Pokazano na niej sieć ulic i dróg wylotowych oraz zabudowę. Oznaczone na mapie literami lub

pałace prywatne, ratusze, budynki użyteczności publicznej, szpitale, szkoły, więzienia) objaśniono w obszernej legendzie. Natomiast nie opisano przedstawionych na mapie jurydyk, co zapewne było związane z pojawiającą się wówczas ideą ich likwidacji i złączenia w jeden organizm miejski ze Starą i Nową Warszawą. Nazwy niektórych jurydyk (Solca, Nowego Świata, Bielina, Grzybowia, Wielopola i Leszna) pojawiają się w nazwach placów targowych, a innych (Ordynackiej, Tamki, Aleksandrii, Dzie-

kanki, Mariensztatu, Dziekanii, Świętojejskiej, Nowolipia i Szymanowskiej) w nazwach ulic³⁴.

Okres panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego przyniósł Warszawie wiele zmian w zakresie rozwoju przestrzennego i zabudowy. Król osobiście inspirował niektóre prace z dziedziny urbanistyki i architektury. W latach siedemdziesiątych XVIII w. Warszawa uzyskała nowoczesne rozplanowanie dzielnicy południowej. Połączono Zamek Ujazdowski z ulicami

myśli urbanistycznej. Założenie to po raz pierwszy zostało przedstawione na mapie Warszawy z przedmieściami sporządzonej w 1779 r. przez mjr. Piotra Hennequina, rytmowanej przez M. Keyla i wydanej przez Michała Grölla w tym samym roku w skali około 1:24 000³⁵.

W XVIII w., a zwłaszcza w jego drugiej połowie, wzrosła także „produkcja” rękopiśmiennych map wielkoskalowych mniejszych miast. Można wśród nich wyróżnić: 1) mapy miast i okolic,

Ryc. 5. Mappa geometryczna oznaczająca grunty Miasta Włocławka [...], 1787 r., Marcin Sitz (fragment), AGAD. Zb. Kart. 48–11

Fig. 5. Geometric map of the lands of the City of Włocławek [...], 1787, by Marcin Sitz (a part)

i placami usytuowanymi na zachód od niego, tworząc charakterystyczny układ gwiaździsty. Oś stanisławowska, jak nazywano to założenie, stanowiła wówczas przykład nowoczesnej

2) mapy ogólne miast przedstawiające terytorium danej miejscowości w jej granicach administracyjnych lub w granicach zabudowy, 3) mapy części miast, 4) plany regulacyjne, 5) mapy jurydyk, 6) plany fortyfikacji miejskich oraz zamków i fortec, 7) plany gruntów miejskich. W drugiej połowie XVIII w., podobnie jak w okresie od XVI do końca pierwszej połowy XVIII w., plany miast i ich okolic powstawały przede

³⁴ *Delineacja Miasta Rezydencyjnego Jego K. Mci Warszawy Przedmieściów i Catey Okolicy z Wyrażeniem Rynkow, Ulic, Kościołów, Zamku i Pałaców za Szczęśliwego Panowania Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego Pod Rządem Laski Wielkiej Koronney Stanisława Lubomirskiego Marszałka Wielkiego Koronnego*, 1771 r., BUW, GR, vol. 830. Drugi egzemplarz tej mapy jest przechowywany w zbiorach Centralnej Biblioteki Naukowej Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie.

³⁵ *Planta Miasta Warszawy z Przedmieściami*, 1779 r. Plan opublikowano na arkuszu papieru o wymiarach 53,5 × 42,5 cm, AGAD, Zb. Kart. 69-35.

wszystkim w związku z: 1) czynnościami fiskalnymi, 2) pracami regulacyjnymi i inwestycjami miejskimi, 3) zmianą właściciela miasta lub sporami własnościowymi oraz 4) prowadzoną w mieście działalnością gospodarczą.

Kilka spośród osiemnastowiecznych map wielkoskalowych mniejszych miast Rzeczypospolitej przechowywanych w zbiorach polskich zasługuje na uwagę, zwłaszcza te mniej znane i rzadko wykorzystywane przez badaczy dziejów kartografii. Do tej grupy należy zaliczyć plan Bolimowa Michała Nagrodzkiego z 1745 r. w skali około 1:2500. Obejmuje on miasto, wójtostwo i Wieś Bolimowską. Ten dokument kartograficzny został sporządzony w celu przedłożenia go sądowi asesorskiemu³⁶. W połowie XVIII w. powstała także mapa Łańcuta i okolic nieznanego autora w skali około 1:4900. Pomimo prymitywnego przedstawienia zabudowy symbolami rysunkowymi plan posiada bogatą treść dotyczącą zagospodarowania terenu³⁷. Na odnotowanie, zarówno ze względu na treść, jak i osobę autora, zasługują dwie mapy Dźwinogrodu i okolic w skali około 1:4800, sporządzone w 1776 r. przez autora wielu zachowanych osiemnastowiecznych map wielkoskalowych, zarówno gruntowych, jak i miejskich, geometrę przysięgłego Antoniego Ditiuka Jędrzejewskiego. Na jednej przedstawiono Dźwinogród oraz dwie sąsiednie wsie Horodysławice i Kocurów³⁸. Natomiast druga mapa obejmuje większe terytorium, obok Dźwinogrodu miasto Mikołajów oraz wsie: Głuchowice, Horodysławice, Podsosnów i Gaje. Na obu oznaczono twierdzę w Dźwinogrodzie³⁹. Interesująca, o bogatej treści jest także mapa wielkoskalowa Korsunia z przedmieściami, sporządzona w 1789 r. przez geometrę Franciszka Goszczyckiego w skali około 1:5200. Ma ona charakter planu regulacyjnego, ponieważ naniesiono na niej, obok istniejącej zabudowy, także domy projektowane (ryc. 6)⁴⁰. Do niedawna nie była ona

znana badaczom dziejów kartografii⁴¹. Godna uwagi jest także mapa wielkoskalowa Piotrkowa Trybunalskiego z 1786 r., prawdopodobnie wykonana przez architekta Skarbu Koronnego Dominika Merliniego w skali około 1:1270, pokazująca miasto i jego przedmieścia, nie odnotowana w katalogu *Plany miast polskich w archiwach państwowych*, opracowanym pod kierunkiem A. Tomczaka (1996, s. 268)⁴².

6. Dziewiętnastowieczna kartografia miejska

Trzeci rozbiór Polski i utrata niepodległości przerwały działalność państwa, w tym także instytucji zajmujących się regulacją i przebudową miast oraz sprawami porządkowymi. Miasta polskie od tego momentu podlegały prawu i polityce miejskiej państw zaborczych. Położone na terenach peryferyjnych Rosji, Prus i Austrii nie były przedmiotem szczególnego zainteresowania władz tych państw. Wiele z nich, w tym między innymi Warszawa, znalazło się w roli miast nadgranicznych, w których zaborcy lokowali garnizony wojskowe i projektowali powstanie budowli fortecznych, mniej zajmując się ich rozwojem przestrzennym i urbanistycznym. Większość map wielkoskalowych miast polskich sporządzonych w zaborze austriackim i pruskim do 1806 r. to plany sytuacyjno-regulacyjne, między innymi Dobrzynia nad Wisłą, Dobrzynia nad Drwęcą, Gostynina, Lipna, Płocka, Rypina i Szadka⁴³. Sporządzane były w szeroko rozumianych celach porządkowych w zakresie spraw własnościowych, urbanistycznych, architektonicznych i fiskalnych. Niektóre z map miały stanowić tylko podstawę projektowanych regulacji, jak np. plany Płocka z 1793⁴⁴

⁴¹ Plan Korsunia został po raz pierwszy opisany i opublikowany w katalogu wystawy zorganizowanej w 2007 r. w AGAD; (H. Bartoszewicz 2007).

⁴² *Plan miasta Piotrkowa*, 1786 r. AGAD, Zbiór Popielów, 204, s. 582; (A. Tomczak 1996, s. 268). Plan wykorzystali autorzy monografii poświęconej dziejom Piotrkowa Trybunalskiego (B. Baranowski 1989, s. 208–209).

⁴³ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 2012, s. 55–57, 64, 79, 112–113, 130, 188–191, 196–197, 210–211, 236–237, 248–249; A. Bartoszewicz 2008, s. 85–91.

⁴⁴ *Plan von der Stadt Plock...*, 1793 r., AGAD, Generalne Dyrektorium – Departament Prus Południowych, seria VI, sygn. 2144, s. 231; (A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 2012, s. 112).

³⁶ *Plan miasta Bolimowa*, 1745 r., AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, Akta majątkowe i gospodarcze starsze, 108; (A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 2012, s. 47, 180, 181).

³⁷ *Delineacja miasta Łańcuta...*, 1750 r., AGAD, Archiwum Potockich z Łańcuta, 4633.

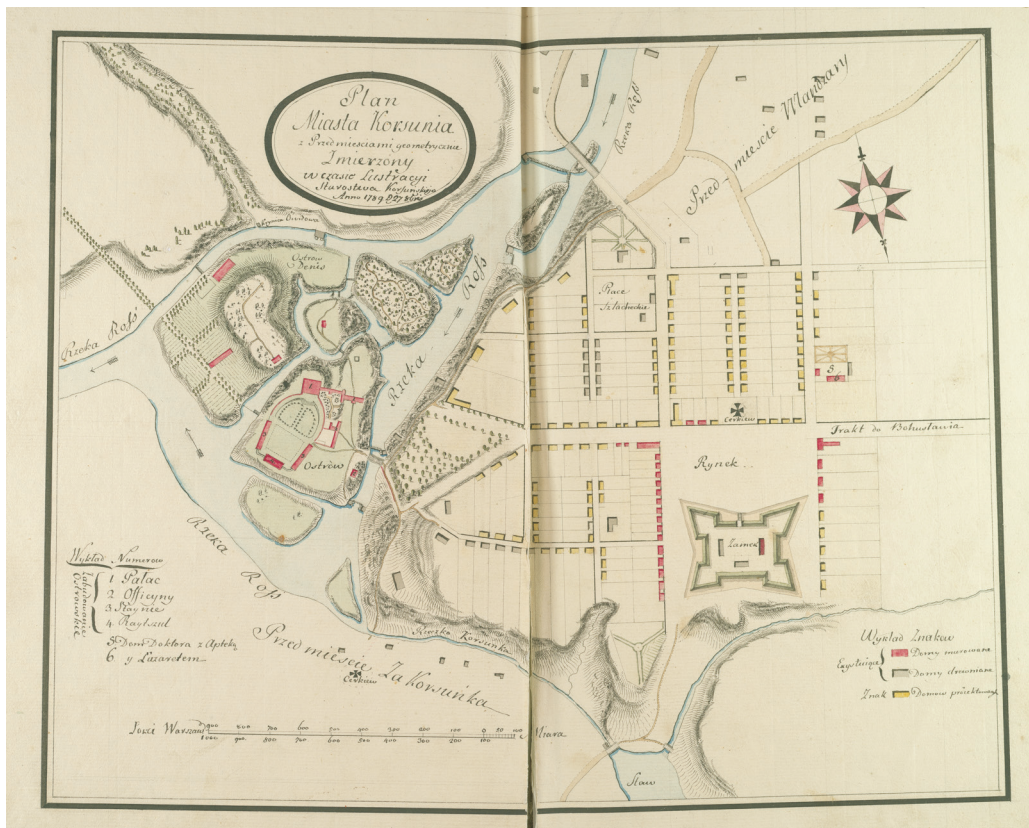
³⁸ *Mapa miasteczka y wsi Dźwinogroda...*, 1777 r., AGAD, Zb. Kart. 461-19.

³⁹ *Mapa klucza... Dźwinogrodzkiego...*, 1776 r., AGAD, Zb. Kart. 461-20.

⁴⁰ *Plan miasta Korsunia*, 1789 r., AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, XLVI, nr 4, s. 230.

i 1798 r. (ryc. 7)⁴⁵. Ich część była rodzajem planów inwentaryzacyjnych, które powstały albo

wiekiej z 1799 r., obejmujący część miasta w jego nowych granicach, w które włączono

Ryc. 6. *Plan Miasta Korsunia*, 1789 r., Franciszek Goszczycki, AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, XLVI, nr 4, s. 230.

Fig. 6. *A Map of the City of Korsun*, 1789, by Franciszek Goszczycki

w przypadku zmiany właściciela, jak plan Pułtuszka z 1803 r.⁴⁶ czy plan Wiskitek z 1802 r.⁴⁷, albo zmiany obszaru, jak plan Rawy Mazo-

osadę żydowską oddzieloną od Rawy rzeką Rylką⁴⁸.

W czasach Księstwa Warszawskiego miastom poświęcano mało uwagi i dlatego powstało niewiele kartografików miejskich. Wykonane wówczas plany regulacyjne, stosunkowo nieliczne, wyrażały tylko dobre chęci władz, przy braku możliwości ich realizacji. Plany regulacyjne powstawały w tym czasie głównie w wyniku palących potrzeb gospodarczych, a przede wszystkim militarnych. Większość prac po-

⁴⁵ *Carte von der Wiszogrödschen Vorstadt zu Plock*, 1798 r., AGAD, Generalne Dyrektorium – Departament Prus Nowowschodnich, seria III, sygn. 920, s. 454; (A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 2012, s. 112–113).

⁴⁶ *Plan dawniej biskupiego teraz królewskiego miasta Pułtuszka*, 1803 r., I kopia, Politechnika Warszawska, Wydział Architektury, Zb. Kart.; II kopia, Archiwum m.st. Warszawy, K. II 105; (A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 2010, s. 72–73).

⁴⁷ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 2012, s. 154–155, 266–267.

⁴⁸ Tamże, s. 125, 244–245.

Ryc. 7. *Carte von der Wiszogrodtschen Vorstadt zu Plock*, 1798 r., F.W. Schonwald AGAD, Dyrektorium Generalne – Departament Prus Nowowschodnich, 1798 r., seria III, 920, s. 454

Fig. 7. *Carte von der Wiszogrodtschen Vorstadt zu Plock*, 1798, by F.W. Schonwald

miarowych i projektowych prowadzonych w miastach Księstwa Warszawskiego dotyczyła obiektów fortecznych. Działania w tym zakresie podjęto w Modlinie, Serocku, Sandomierzu, Toruniu, Warszawie (fortyfikacja praska) i Zamościu (A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 1997, s. 16–17). Spośród zachowanych planów miast sporządzonych w latach 1807–1813 za najwartościowszy należy uznać plan Warszawy, opracowany w 1808, a rytowany przez Josepha Bacha i wydany w Dreźnie w 1809 roku⁴⁹. Jest to pierwsza, od czasu powstania w 1762 r. dzieła kartograficznego Pierre'a M. Ricaud de Tirregaille'a, oryginalna mapa wielkoskalowa Warszawy, wykonana techniką miedziorytu. W zbiorach polskich zachowały się także pojedyncze egzemplarze planu Bacha, które są ręcznie barwionymi miedziorytami (ryc. 8)⁵⁰.

Ważnym okresem w rozwoju kartografii miast polskich była doba konstytucyjna Królestwa Polskiego lat 1815–1830. Najbardziej dynamicznie rozwijała się wówczas kartografia Warszawy. Na potrzeby stolicy pracowały wojskowe służby topograficzne, przede wszystkim Korpus Inżynierów Wojskowych. Wykorzystano tu wiedzę i potencjał organizacyjny dowództwa,

⁴⁹ *Plan Miasta Warszawy (Plan von der Stadt Warschau)*, AGAD, Zb. Kart. 92-2.

⁵⁰ *Plan Miasta Warszawy (Plan von der Stadt Warschau)*, AGAD, Zb. Kart. 542-24 a-b; (A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 1997, nr kat. 2; P.E. Wespziński 2007, s. 62–65).

oficerów i konduktorów korpusu w pracach pomiarowych i kartograficznych. Uwierczeniem pomiarów opartych o sieć triangulacyjną i po-

na wschodzie⁵¹. Powstanie tej dziewięcioarkuszowej mapy poprzedziło sporządzenie przez dowódcę Korpusu Inżynierów Wojskowych,

Ryc. 8. *Plan Miasta Warszawy (Plan von der Stadt Warschau)*, 1808 r. (ryt. 1809 r.), Joseph Bach, AGAD, Zb. Kart. 542-24 a-b

Fig. 8. *Map of the City of Warsaw (Map von der Stadt Warschau)*, 1808 (engraved in 1809), by Joseph Bach

miarów niwelacyjnych była mapa wielkoskalowa wykonana przez geometrów i kartografów Korpusu Inżynierów Wojskowych pt. *Plan miasta stołecznego Warszawy wymierzony przez oficerów Korpusu Inżynierów w latach 1818 i 1819 i litografowany przez tychże roku 1822 r.* w skali około 1:4800. Obejmuje ona Warszawę, Pragę, Powązki i Czyste, od Belwederu na południu po rogatki Marymonckie na północy i od wsi Czyste na zachodzie od rogatek Ząbkowskich

Jana Chrzyciela Malleta i dyrektora Biura Topograficznego tegoż korpusu, Józefa Koriota wieloarkuszowych rękopiśmiennych planów Warszawy w skali około 1:1200 i około 1:2400⁵².

⁵¹ *Plan miasta stołecznego Warszawy...*, 1822 r., AGAD, Zb. Kart. 77-5 ark. 1-9.

⁵² *Plan de la ville de Varsovie...*, 1819 r., AGAD, Zb. Kart. 94 (jedna sekcja). Autorami tej rękopiśmiennej mapy byli gen. Jan Chrzyciel Mallet i Józef Koriot. Pozostałe trzy sekcje

Mapa wielkoskalowa Warszawy wykonana techniką litograficzną w 1822 r. uważana jest powszechnie za dzieło doskonałe, jak na czas, w którym powstała. W okresie kilkudziesięciu lat była aktualizowana i wznawiana, między innymi w 1838 i 1859 r., przy czym po 1829 r. stosowano skalę 1:4200.

Spśród zachowanych rękopiśmiennych map wielkoskalowych z okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej na szczególną uwagę zasługują plany miast wówczas lokowanych. Duży wpływ na rozwój sieci miast, zwłaszcza w zachodniej części Królestwa Polskiego, miały inwestycje w przemyśle, głównie włókienniczym. W latach 1815–1830 prawa miejskie w tym regionie otrzymało sześć ośrodków: Babiak, Ozorków, Aleksandrów, Zduńska Wola, Zgierz, Konstantynów i Tomaszów Mazowiecki (H. Bartoszewicz 2012, s. 108–109), a ponadto Jadów położony w północno-wschodniej części województwa mazowieckiego (ryc. 9)⁵³. Autorzy planów urbanistycznych, które powstały w związku z lokacją lub translokacją, rysowali granice projektowanych miast i działek, sieć ulic i placów oraz ich zabudowę. Układ nowych miast cechowała regularna, prostokątna sieć ulic, stosunkowo duże działki, w niektórych przypadkach połączone z ogrodami oraz jednolitość zabudowy. Centrum stanowiły prostokątne place, przy których wznoszono zazwyczaj ratusz, kościół i murowane kramy. W miastach zakładano ogrody publiczne i przede wszystkim budowano urządzenia niezbędne do produkcji i wykańczania tkanin.

Po upadku powstania listopadowego nastąpiła likwidacja lub ograniczenie działalności instytucji prowadzących prace w zakresie pomiarów i kartowania miast. Wśród map wielkoskalowych miast polskich z okresu między powstaniem listopadowym a powstaniem styczniowym dominują plany sytuacyjne i plany regulacyjne części miast, które wykonywano głównie w związku z inwestycjami komunikacyjnymi, rzadziej przemysłowymi czy urbanistycznymi. Rozwój kartografii miejskiej na ziemiach polskich zarówno pod względem ilo-

ściowym, jak jakościowym rozpoczął się w latach sześćdziesiątych XIX wieku. Było kilka przyczyn takiego stanu rzeczy, głównie: 1) tzw. reforma miejska na ziemiach Królestwa Polskiego, 2) rozwój przestrzenny i urbanistyczny większych miast, 3) procesy industrializacyjne, 4) rozwój linii kolejowych, 5) wzrost inwestycji miejskich.

W zakresie powstawania nowych ogólnych planów urbanistycznych, zarówno sytuacyjnych, jak i regulacyjnych, największą rolę odegrała tzw. reforma miejska, nad którą prace rozpoczęto po wprowadzeniu w życie ukazu z 19 (31) grudnia 1866 r. o reorganizacji podziału administracyjnego Królestwa Polskiego. W latach siedemdziesiątych XIX w., w ramach tzw. reformy miejskiej przystąpiono, na podstawie rozporządzenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rosji, do pomiaru miast położonych na ziemiach Królestwa Polskiego. Pracami pomiarowymi objęto również część osad, które w latach 1869–1870 utraciły prawa miejskie. Celem zarządzonych pomiarów było opracowanie planów regulacyjnych. Proces ich powstawania był dość długi, ponieważ po dokonaniu pomiaru wykonywano najpierw mapę inwentaryzacyjną, a następnie tworzono projekt regulacji. Wszystkie te opracowania sporządzano w formie wielobarwnych rękopisów w skali 1:4200, w miarach rosyjskich. Produktem finalnym był plan regulacyjny wykonywany w dwóch egzemplarzach. Obie mapy były wysyłane do Petersburga, gdzie musiały uzyskać akceptację Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a następnie podpis cara. Proces tworzenia planów regulacyjnych miast polskich zaboru rosyjskiego zapoczątkowany w latach siedemdziesiątych XIX w. trwał do 1914 roku (H. Bartoszewicz 2012, s. 111–115).

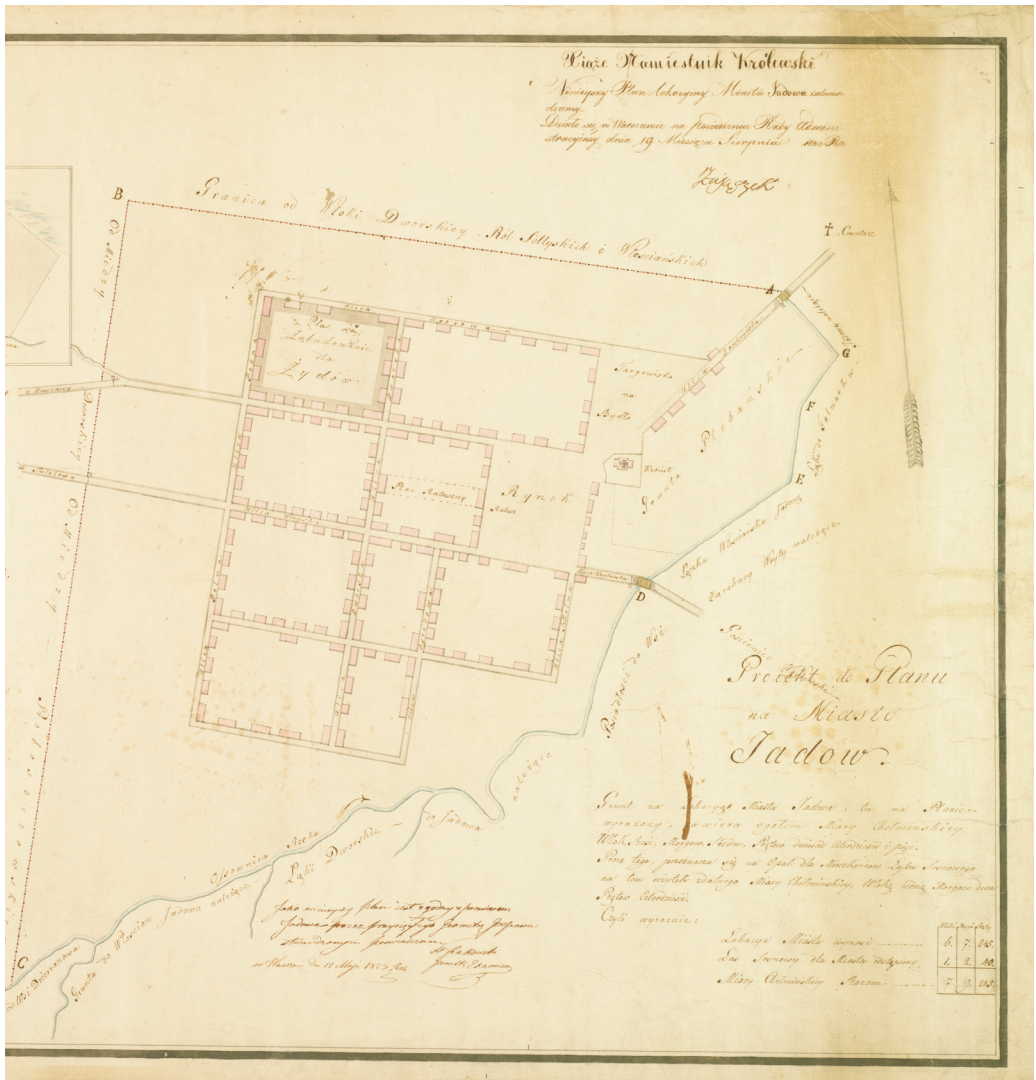
Jednakże polityka caratu dotycząca miast w Królestwie Polskim nie ograniczyła się jedynie do radykalnego zmniejszenia ich liczby. Poczynając od lat siedemdziesiątych XIX w., prowadzona była aktywna działalność na rzecz poprawy infrastruktury zwłaszcza dużych miast. Zintensyfikowano prace w zakresie regulacji sieci ulic, poprawy ich nawierzchni, regulacji sieci wodnej. Najważniejszymi pracami w zakresie infrastruktury miejskiej były projekty budowy sieci wodno-kanalizacyjnych. Były to największe inwestycje miejskie prowadzone w dużych miastach polskich, którym towarzyszyły prace pomiarowe i kartograficzne. Najważ-

planu znajdują się w zasobie Rosyjskiego Wojskowo-Historycznego Archiwum Państwowego w Moskwie, zespół 846, sygn. 21782; (A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 2007, nr kat. 7).

⁵³ *Projekt do planu na miasto Jadów*, AGAD, Zb. Kart. 46-8 ark. 1; (A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz 2012, s. 204–205).

niejszym dziełem kartografii miejskiej końca XIX i początku XX w. jest ogromny zespół map, które powstały w związku z budową systemu wodno-kanalizacyjnego w Warszawie, czyli tzw. map Lindleya z lat 1878–1913.

żnierska Warszawy sporządziła redukcję oryginału w skali około 1:16 800. Rozpoczęte w 1881 r. dokładne prace pomiarowe zaowocowały powstaniem pierwszej szczegółowej mapy wielkoskalowej Warszawy. Przyjęto jako

Ryc. 9. Projekt do planu na miasto Jadów, 1823 r., Goepfner, ADAD, Zb. Kart. 46-8

Fig. 9. Project for the Map of the City of Jadów, 1823, by Goepfner

Projekt w oryginale został wykonany w 1878 r. przez Williama Lindleya (seniora) na planie miasta w skali 1:4200. Rok później Służba In-

zasadniczą skalę 1:250 dla planu szczegółowego oraz 1:2500 dla planu ogólnego. Plany lindleyowskie Warszawy oparte o nowoczesną

sieć geodezyjną przestrzenną i wysokościową, którą miasto zostało objęte nieomal w tym samym czasie co inne stolice europejskie, otwierały nowy okres w dziejach kartografii miast polskich, okres tworzenia miejskich map inżynierskich.

7. Zakończenie

Początki kartografii miast polskich sięgają XVI wieku. Zachowało się z tego okresu niewiele kartografików wielkoskalowych. Są to pojedyncze egzemplarze, głównie miast dużych, lub ważnych strategicznie, posiadających fortyfikacje. Najczęściej powstawały one w związku z procesami urbanistycznymi i działalnością budowlaną. Mapy wielkoskalowe miast sporządzano także w przypadku rozstrzygnięcia sporów własnościowych i do celów fiskalnych. Do grupy najcenniejszych kartografików miejskich należą plany i widoki miast w dziele G. Brauna i F. Hogenberga, będące w kilkunastu przypadkach jedynymi źródłami wiedzy na temat wyglądu i charakteru zabudowy miejskiej w mniejszych ośrodkach polskich w XVI i na początku XVII wieku. Większą wartość poznawczą mają mapy i plany powstałe podczas wojen prowadzonych w XVII i na początku XVIII w. na terytorium Rzeczypospolitej. Najcenniejsze są prace szwedzkiego inżyniera wojskowego E.J. Dahlbergha, częściowo opublikowane w dziele S. Pufendorfa.

Wzrost miejskiej „produkcji” kartograficznej przyniósł wiek XVIII. W okresie panowania Augusta II i Augusta III powstawały głównie dwa rodzaje kartografików. Pierwszym były mapy miast polskich obleganych podczas wojen prowadzonych na początku XVIII wieku; drugim

plany miejskie, głównie Warszawy, sporządzane w związku z działalnością urbanistyczną i budowlaną Sasów. Dynamiczny rozwój kartografii, w tym także wielkoskalowej, przyniósł okres panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. W tym czasie, obok map będących wynikiem działalności urbanistycznej i budowlanej króla, powstawały także plany wykonywane na zlecenie instytucji miejskich, jak Komisje Brukowe i Komisje Boni Ordinis, które zajmowały się sprawami inwestycyjnymi, porządkowymi i fiskalnymi. Autorami map wielkoskalowych miast Rzeczypospolitej byli wówczas wybitni kartografowie i architekci, m.in. P.R. de Tirregaille, A. Hiż, H. Jędrzejowski, M. Deutsch, J. Fontana i D. Merlini.

W największej liczbie przetrwały do naszych czasów kartografiki miejskie powstałe w XIX wieku. „Produkcja” kartograficzna państw zaborczych po III rozbiórce Rzeczypospolitej dotyczyła głównie spraw własnościowych i fiskalnych. Natomiast w okresie Księstwa Warszawskiego plany miast powstawały najczęściej w związku z prowadzonymi wówczas pracami fortyfikacyjnymi. Najbardziej dynamicznie rozwijała się kartografia miejska w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej. Do sporządzania map wielkoskalowych Warszawy wykorzystano wiedzę i potencjał organizacyjny wojskowych służb topograficznych. W kartografii miejskiej stworzono wówczas metody i wzorce, obowiązujące nieomal do końca XIX wieku. Okresem, który także zaowocował powstaniem dużej liczby map wielkoskalowych miast, zwłaszcza mniejszych, były prace regulacyjne prowadzone po wejściu w życie tzw. reformy miejskiej. Wieki XIX w dziejach kartografii miast polskich zamykają mapy wykonane w związku z budową systemu wodno-kanalizacyjnego w Warszawie.

Literatura

- Alexandrowicz S., 2012, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Warszawa.
- Babicz J., 1984, *Renesansowa geneza najstarszych widoków i planów miast polskich*. W: *Miasta, pod red. J. Janczaka i A. Tomczaka, „Z Dziejów Kartografii” T. 3*, Warszawa, s. 31–42.
- Baranowski B. (red.), 1989, *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*. Łódź.
- Bartoszewicz A., 2008, *Obraz kartograficzny Szadku w XIX w.*, „Biuletyn Szadkowski”, T. 8, s. 85–91.
- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., 1997, *Plany ogólne*

- Warszawy 1809–1916 w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*. Katalog. Warszawa.
- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., 2010, *Pułtusk. Obraz kartograficzny miasta od końca XV do początku XX wieku*. Pułtusk.
- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., 2012, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, wyd. II poprawione i uzupełnione. Warszawa – Pułtusk.
- Bartoszewicz H., 2007, *Obraz kartograficzny miast polskich w z XVII–XIX wieku*. Katalog wystawy. Warszawa.

- Bartoszewicz H., 2012, *Z dziejów kartografii Mazowsza i ziem sąsiednich XVII–XX wieku*. Warszawa – Pułtusk.
- Chojnacki W., Sławoszevska M., 1961, *Hoppe Izrael*, „Polski Słownik Biograficzny” T. 9, z. 4, s. 107–108.
- Ehrensward U. (oprac.), 2008, *Cartographica Poloniae 1570–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*. Warszawa – Sztokholm.
- Godlewska D. (oprac.), 1975, *Katalog planów archiwalnych Łomży 1619–1914*. Warszawa.
- Harasimiuk M., Kociuba D., Dymmel P. (red.), 2007, *Plany i widoki Lublina, XVII–XXI wiek*. Lublin.
- Kalinowski W., 1972, *Tylmanowski projekt Ujazdowa*, „Rocznik Warszawski” T. 11, s. 403–411.
- Klemp E. (bearb.) 2000, *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen. Eine deutsch-polnischer Katalog*. Herausgegeben von Antonius Jammers. Wiesbaden.
- Kosacka D., 1970, *Plany Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich*. Warszawa.
- Krassowski B., Majewska B., 1980, *Plany Warszawy 1655–1814*. Warszawa.
- Kretschmerowa M. (oprac.), 1965, *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich. Katalog planów i widoków Warszawy oraz rysunków architektonicznych budowli warszawskich z okresu saskiego*. Warszawa.
- Lileyko J., 1995, *Widoki i plany Warszawy wykonane w latach 1733–1740, tak zwane elekcyjne. Przyczynek do związków polityki ze sztuką*, w: *Studia nad sztuką Renesansu i Baroku*, pod red. A. Maślińskiego A., T. 3, Lublin, s. 73–114.
- Łuczyński J., 2011, *Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w Civitates Orbis Terrarum Geogra Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)*. W: *Dawna kartografia miast*, pod red. J. Ostrowskiego i P.E. Weszpińskiego, „Z Dziejów Kartografii” T. 15, Warszawa, s. 59–83.
- Męclewska M., Gratkowska-Ratyńska B. (red.), 1997, *Pod jedną koroną. 300-lecie unii polsko-saskiej. Kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej*. Warszawa.
- Nieścioruk K., 2007, *Analiza i ocena XVIII-wiecznego planu Lublina jako przykład kompleksowych badań dawnych materiałów kartograficznych*. „Polski Przegl. Kartogr.” T. 39, nr 2, s. 146–158.
- Noga Z. (red.), 2007, *Atlas historyczny miast polskich*, t. 5, *Małopolska*, z. 1, Kraków. Kraków.
- Rutkowska J. (oprac.), 1965, *Źródła do dziejów Warszawy, T. 1. Rejestry nieruchomości 1510–1770*. Red. nauk. S. Herbst. Warszawa.
- Tomczak A. (kier.), 1996, *Plany miast polskich w archiwach państwowych*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach. Warszawa.
- Volumina Legum*, 1860, T. 5. Petersburg.
- Weszpiński P.E., 2007, *Warszawa. Obrazy z dziejów*. Warszawa.
- Zarębska T., 1964, *Plan Warszawy z pierwszej połowy XVII wieku*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” T. 9, z. 3, s. 233–236.

History of the cartography of Polish cities until the end of the 19th century

Summary

Keywords: city location, urban law, city panoramas, large scale maps, location plans, urbanization plan, regulation plans

The authors attempt to present the history of cartography of Polish cities from the 16th until the end of the 19th century. The oldest preserved city maps constitute the initial caesura and the cartographic ‘production’ accompanying the regulation of cities of the Kingdom of Poland after the so called city reform of 1869–1870 and W. Lindley’s first maps – constitutes the final caesura. Maps and plans stored in Polish collections form the article’s source basis. The authors have also used source publications and catalogues of large scale maps of the Polish-Lithuanian Commonwealth and of cities which are currently included within the boundaries of the Polish state.

There have remained only few large scale 16th century maps. There exist individual copies, mainly of large cities or of those which were strategically important and had fortifications. They were made in connection with urban processes and construction

activity. Large scale maps were also made to settle ownership rights and for fiscal reasons. G. Braun’s and F. Hogenberg’s plans and city views are among the most valuable works of urban cartography. However, the maps made during the 17th century and the beginning of 18th century wars in Poland have higher recognize value. The most valuable among those are the works of a Swedish army engineer, general E. J. Dahlbergh. They were published in part in the work of S. Pufendorf.

Urban cartographic ‘production’ increased in the 18th century. During the reign of August II and August III, mainly two kinds of elaborations were made: 1) maps of Polish cities besieged during the wars fought at the beginning of the 18th century and 2) city plans, mainly of Warsaw, made in connection with urban and construction activity of Saxons. Cartography, including large scale cartography, thrived during the reign of king Stanisław August Poniatowski. During that time, not only maps being the result of the king’s urban and construction activity were made, but also

plans elaborated for such city institutions as the Paving Committee and the *Boni Ordinis* Committee. The authors of large scale city maps of Poland were the best contemporary cartographers and architects, such as P.R. de Tirregaille, A. Hiż, H. Jędrzejowski, M. Deutsch, J. Fontana and D. Merlini.

The most numerous among the maps which have survived up to this day are the maps created in the 19th century. The partitioning states' cartographic 'production' after the third partitioning of Poland (1795) mainly concerned ownership and fiscal matters. In the period of the Duchy of Warsaw, city plans were mainly made in connection with fortification works conducted at the time. Urban cartography

grew most dynamically during the constitutional period of the Kingdom of Poland (1815–1830). In order to make large scale maps of Warsaw, knowledge and organizational potential of military topographic services were used. In urban cartography, methods and models obligatorily used until the end of the 19th century were created. Also in the period of conducting regulation works which followed the implementation of the so called urban reform, many large scale urban maps were created. In the history of Polish city cartography, the 19th century is concluded with cartographic works done in connection with the construction of water supply and sewer system in Warsaw.

Translated by M. Horodyski